

ВНУТРІШНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ НА ЛІВОБЕРЕЖЖІ ПІСЛЯ НІЖИНСЬКОЇ «ЧОРНОЇ» РАДИ 1663 р.

У статті розглядаються заходи внутрішньої політики, які здійснив гетьман І. Брюховецький на Лівобережній Україні після здобуття булави на Ніжинській «чорній раді», що проходила у червні 1663 р. Дана проблема є доволі актуальною, оскільки мало досліджена в українській історії. У статті звертається увага на адміністративні зміни, які відбулися в політичному устрої Лівобережжя, дається характеристика політичним перетворенням, здійсненим гетьманом, а також висвітлюються наслідки цих перетворень для Лівобережної України. Акцентується увага на наслідках боротьби лівобережного гетьмана зі своїми політичними конкурентами. Висвітлюється репресивна політика лівобережного гетьмана по відношенню до своїх політичних конкурентів. Окреслюється роль російської влади у цій політиці. З'ясовується також її вплив на гетьмана І. Брюховецького та на його політику після здобуття гетьманської булави. Аналізуються як позитивні, так і негативні заходи внутрішньої політики І. Брюховецького. Окреслюються фактори, які характеризують І. Брюховецького в період гетьманування: хитрість, вміння лавірувати на інтересах різних прошарків населення, проте звертається особлива увага на тому, що деякі свої обіцянки гетьман так і не втілював у життя після Ніжинської «чорної» ради. Акцентується увага на тому, що прихід до влади Брюховецького став одним із вирішальних чинників початку періоду «руїни» в історії України.

Ключові слова: І. Брюховецький, Я. Сомко, В. Золотаренко, Лівобережний Гетьманат, «чорна рада», М. Гвинтівка, «летючі загоны».

В червні 1663 р. в околицях містечка Ніжина відбулися вибори гетьмана Лівобережної України, які в історії отримали назву «чорна рада». Таку назву ця подія дістала тому, що крім старшини на виборах гетьмана вперше вирішальну роль відіграло низове «чорне» козацтво, якого було чимало на раді. В складній боротьбі гетьманську булаву виборов І.М. Брюховецький, якому вдалося завдяки своїй хитрій вдачі привернути на свою сторону як російського царя Олексія Михайловича, російських бояр так і значну частину козаків.

Проте зійшовши на гетьманство, улюбленець і захисник черні (принаймні саме такий імідж він зміг сформувати в попередні роки) доволі швидко засвідчив свій твердий намір відмежуватися від популістських у своїй основі попередніх заяв, зроблених ще будучи претендентом на булаву. Ставши на чолі Лівобережного Гетьманату, Брюховецький уже з перших кроків намагається зміцнити свою владу, а здивованим цими діями опонентам недвозначно вказує на те, що буде все так, як було за гетьмана Івана Виговського, тобто найбільш «прошляхетського» козацького зверхника, котрий намагався стабілізувати ситуацію через зміц-

нення державних інститутів і консервацію станових відмінностей [4, с.126].

А тому народним масам Лівобережної України дуже швидко довелось переконатись в тому, що Брюховецький і його старшинська група продовжують політику своїх попередників, роздаючи землі монастирям і козацькій старшині та посилюючи експлуатацію селян, рядових козаків і міської біднот [7, с.244].

Одним з найперших і найголовніших завдань, яке постало перед Брюховецьким стало усунення його політичних конкурентів, адже за логікою творців державних переворотів, перемогу не можна вважати цілковитою, доки переможені супротивники залишаються серед живих [6, с.27]. Саме тому Іван Брюховецький продовжив активне листування з царським двором у Москві, наголошуючи на тому, що Сомко й Золотаренко до самого початку Чорної ради готували зраду царю й приєднання лівобережних полків до війська Павла Тетері [6, с.27].

Доля Я. Сомка та його соратників була трагічною. Таємна царська грамота столяникові Кирилу Хлопову зобов'язувала його віддати їх під козацький військовий суд, а також таємно повідомити І. Брюховецькому, щоб той судив *«швидко, не затримуючись, не відкладаючи до іншого часу, щоб цю справу завершили негайно до появи ворогів»*. Гетьман зрозумів натяк [5, с.255]. 18 вересня 1663 р. на ринковій площі містечка Борзни було страчено обох опонентів на виборах гетьмана в Ніжині – наказного гетьмана й переяславського полковника Я. Сомка та ніжинського полковника В. Золотаренка, а також ніжинського осавула Павла Кильдія, звинувачених у зрадницьких діях на користь польського короля [1, с.10]. Також цього дня судили лубенського полковника Шамрицького, переяславського полковника А. Щуровського, чернігівського А. Силича, а також А. Семенова, К. Ширая – всіх їх було засуджено до страти та стято голови. Інших 10 закованих осіб було відвезено до Москви, а далі з Москви вислано на Сибір [2, с.131].

Страта Сомко і Золотаренка викликала обурення в козацькому середовищі, так як було зрозуміло, що ні про яку зраду мови немає, а новий гетьман просто неприкрито і цинічно розправився зі своїми політичними противниками. Однак невдоволення було незабаром придушене вірними Брюховецькому полковниками, призначеними ним виключно із запорожців [4].

До Сибіру було заслано генерального писаря Михайла Вуячевича, колишніх полковників київського – Семена Третьяка, іркліївського – Матяша Панкевича, прилуцького – Дмитра Чернявського, переяславського полкового осавула Семена Кульженка, осавула Леонтія Бута, полкового писаря Самійла Радича, сотника Івана Воробя та інших [6, с.27].

Під час страти були присутніми генеральний обозний Іван Цісарський, київський полковник Василь Дворецький і прилуцький полковник Данило Пісоцький.

Стратити суперників у Ніжині гетьман побоявся через можливі заворушення. За «клопотанням» І. Брюховецького вперше було

відправлено на заслання до Сибіру представників української старшини, з-поміж котрих був і колишній осавул Ніжинського полку (з 1660 р.) Леонтій Бут [8, с.83]. Таким чином було завдано серйозного удару по опозиційній Брюховецькому Ніжинщині.

Тепер Брюховецький не міг не перейматися рейтингом серед козацтва, тож він і не зважав на обурення, що його викликала така жорстока розправа над опонентами. Так Гетьманщина втратила заслужених бойових полковників, а Брюховецький отримав змогу реформувати Лівобережжя за власними уявленнями, ну і, звичайно, за вказівками з Москви [6, с.27].

Також після здобуття гетьманської булави Брюховецький спрямовує зусилля не те, щоб позбутися залежності від Запорізького Коша та приймати рішення самочинно.

Насамперед, гетьман намагається обмежити прямі зносини Коша з Москвою, які були вже традиційними ще з часів Івана Виговського, про що він просив дозволу в московського царя. Такі дії нової влади швидко позбавили І. Брюховецького підтримки серед його запорізького оточення, що спонукало гетьмана шукати опори в Москві.

Проблемою для Брюховецького стало те, що частина запорожців, які підтримали Брюховецького під час Чорної ради, попри побажання новообраного гетьмана, не захотіли повернутися на Січ, порушивши таким чином запланований сценарій. Тепер ці люди ставали тягарем Брюховецького, і він швидко придумав спосіб позбутися їх. Роздавши декому із запорожців старшинські уряди й, отже, заручившись їхньою підтримкою, він розділив решту колишніх союзників на дрібні загони і призначив у різні полки як допоміжне військо [6, с.27]. Ці загони без певного призначення перебували на утриманні в містах і селах Лівобережжя. Захід Брюховецького досягав подвійної мети: по-перше, роздрібнюючи сили запорожців, гетьман таким чином послаблював їх на випадок, якщо настрої січовиків переминяться не на його користь; по-друге, таким чином він налаштував населення міст проти прибулих запорожців, адже військові стації, особливо в той важкий час, були для нього справжнім тягарем, а самі запорожці поводили себе по відношенню до місцевого населення доволі безцеремонно [6, с.28].

Відтак, невдовзі після ради, Брюховецький відрядив усіх призначених ним полковників і старшин до головних міст Лівобережної України. У кожного з командирів таких «летючих загонів» було по 100 козаків в особистому розпорядженні. Обдаровані жупанами, частиною прибутків із млинів, наділені дозволом безкоштовно відвідувати шинки, пити й гуляти протягом трьох днів і йти по завершенні місії куди кому заманеться, ці люди мали суворий наказ викривати найменші симпатії до колишнього наказного гетьмана й нещадно викорінювати їх. «Тоді багато було заподіяно зла людям, особливо значним старшинам, тому що між ними були такі, які раніше служили у значних панів і були скарані за свою провину або ж були обляяні своїми господарями, як це часто буває при дворах», – так пише літописець про діяльність цих загонів.

Переслідування старшини тривало досить довго, а деяких із них вислали до Москви, звідки багато хто потрапив до Сибіру з тим, щоб уже ніколи не побачити батьківщину. Іншим пощастило більше: на них гетьманською владою було накладено «данину» – забезпечувати провіантом і спорядженням запорозьку піхоту [6, с.27].

Також, відразу після ради, були проведені деякі адміністративні перетворення новообраним гетьманом. Так, зокрема, було призначено нового ніжинського полковника «козака з голоти» Матвія Микитовича Гвинтівку – активного учасника ради 1663 року в Ніжині, який відіграв важливу роль у тому, що на бік Брюховецького стала значна частина полковників [1, с.10].

Сам ж новопризначений полковник був радий до такої міри, що навіть не пручався, коли І. Брюховецькому вирішив виокремити з найбільшого в державі Ніжинського полку три нові полки: Стародубський (Мглинська, Новгородська, Погарська, дві Почепські, Стародубська, Топальська та Шептаківська сотні), Глухівський (полковник Кирило Гуляницький) і Сосницький (полковник Яків Скидан) [8, с.84]. Потім знову стали до складу Ніжинського полку; 6 сотень відійшло до Чернігівського та до Київського полків. Загалом, кількість сотень Ніжинського полку скоротилася з 36 до 20. Так, сотенні центри були зосереджені у наступних містечках: Ніжин (три полкові), Олешівка, Мрин, Нові Млини, Веркіївка, Салтикова Дівиця, Прохори, Борзна, Шаповалівка, Івангород, Бахмач, Батурин, Короп, Кролевець, Вороніж, Глухів (у 1665-1668 роках) і Ямпіль [1, с.10].

Цей поділ мав лише одне завдання – унеможливити в майбутньому появу нової опозиції в Ніжинському полку – центрі козацтва Північної Гетьманщини, відносно встановленої на «Чорній раді» влади січовиків і черні [8, с.84].

Як бачимо, внаслідок «Чорної ради» та репресій І. Брюховецького, до влади прийшла нова когорта урядовців – вихідців переважно з козацьких низів і Запорізької Січі. Однак, за цими перетвореннями стояла справжня мета гетьмана – посилення особистої влади.

Список використаних джерел та літератури:

1. Железко Р.А. Ніжинський козацький полк і Чорна рада 1663 р. / Р.А. Железко // Ніжинська старовина. – Вип.15 (18). – Ніжин : Аспект-Поліграф, 2013. – С.5-12.
2. Зеркаль С.П. Руїна козацько-селянської України в 1648-1764-1802 рр. / С.П. Зеркаль. – Нью-Йорк : Бібліотека українського громадського слова, 1968. – 251 с.
3. Очерки истории малороссийского козацтва [Електронний ресурс] // Режим доступу: [http://samlib.ru/e/ewtushenko_walerij_fedorowich/kazaki.shtml] (дата звернення 09.03.2016). – Загол. з екрану.
4. Семененко В.І. Таємниці, казуси, курйози в українській історії / В.І. Семененко. – Х. : ВД «ШКОЛА», 2010. – 160 с. – (Історичний архів: Маленькі таємниці великої історії).
5. Смолій В.А. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) / В.А. Смолій, В.С. Степанков. – К. : Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 352 с.

6. Сорока Ю.М. «Чорна Рада», серія «Знамениті події історії України / Ю.М. Сорока. – Х. : Фоліо, 2012. – 40 с.
7. Стецюк К.І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50–70-х роках XVII ст. / К.І. Стецюк. – К. : Вид-во АН УРСР, 1960. – 362 с.
8. Ростовська О.В. Ніжинський козацький полк / О.В. Ростовська // Сіверянський літопис. – 1999. – № 3. – С.75–85.

В. В. Слюсаренко

**Внутренние преобразования на Левобережье
после Нежинской «черной» раде 1663 г.**

В статье рассматриваются меры внутренней политики, которые совершил гетман Брюховецкий на Левобережной Украине после обретения булавы на Нежинской «черной раде», проходившей в июне 1663 на Черниговщине. Данная проблема является, на наш взгляд, достаточно актуальной, поскольку она мало исследована в украинской истории. В статье обращается внимание на административные изменения, которые произошли в политическом устройстве Левобережья. Характеризуются политические и экономические преобразования осуществлены гетманом, а также освещаются последствия этих преобразований для Левобережной Украины. Акцентируется внимание на последствиях борьбы левобережного гетмана со своими политическими конкурентами. Освещается репрессивная политика левобережного гетмана по отношению к своим политическим конкурентам. Описывается роль российской власти в этой политике. Выясняется также ее влияние на гетмана Брюховецкого и на его политику после получения гетманской булавы. Анализируются как позитивные так и негативные меры внутренней политики Брюховецкого. Определяются факторы, которые характеризуют период гетманства Брюховецкого: хитрость, умение лавировать на интересах разных слоев населения, однако обращается особое внимание на том, что некоторые свои обещания гетман так и не воплотил в жизнь после Нежинской «черной» рады. Акцентируется внимание на том, что приход к власти Брюховецкого стал одним из решающих факторов начала периода «руины» в истории Украины.

Ключевые слова: *И. Брюховецкий, Я. Сомко, В. Золотаренко, Левобережный Гетманат, «черная рада», М. Гвинтовка, «летучие отряды».*

V. Slyusarenko

**The internal transformation of the Left
after Nijinsky “black” board 1663**

The article discusses measures of domestic policy, which was made by the Hetman. Briukhovetsky on the left-Bank Ukraine after gaining maces in Nezhin “black Parliament”, held in June 1663 in Chernihiv. This problem is, in our view, quite relevant, because it is little studied in Ukrainian history. The article focuses on the administrative changes that have occurred in the political system of the left Bank. Characterized political and economic changes implemented by Hetman and highlights the consequences of these transformations for the left-Bank Ukraine. Focuses on the consequences of the struggle of left-Bank Hetman with their political rivals. Highlights the repressive politics of the left-Bank Hetman against their political rivals. Outlines the role of the Russian authorities in this policy. It also turns out its influence on the Hetman. Briukhovetsky

and on its policy after receiving the Hetman's Mace. Analyzes both positive and negative measures of domestic policy. Briukhovetsky. The factors that characterize I. In the period of Hetman Briukhovetsky: cunning, ability to manoeuvre on the interests of different segments of the population, but underlines that some of his promises, the Hetman did not realized after Nijinsky «black» Board. Focuses on the fact that the coming to power of Briukhovetsky was one of the decisive factors in the beginning of the period of «ruins» in the history of Ukraine.

Key words: I. Briukhovetsky, J. Somko, I. Zolotarenko, Left Bank Hetman, «black board», M. Hvyntovka «flying squad».

Отримано: 11.11.2016

УДК 94(477)«1657/1665»

В. В. Степанков

КРИЗА ЕЛІТОТВОРЕННЯ У КОЗАЦЬКІЙ УКРАЇНІ

У статті зроблено спробу з'ясувати складний процес кризи формування політичної еліти козацької України, що розпочалася після смерті Б. Хмельницького. Оскільки ця проблема не ставала об'єктом спеціальних досліджень, то продовжує залишатися низка неввчених питань, що потребують свого висвітлення.

На основі аналізу джерел та наукових праць розкриваються причини кризи елітотворення, її прояви та політичні наслідки для держави. Вияснено, що вона була спровокована шляхетським угрупованням старшини, очолюваним І. Виговським. Останній, усунувши від влади Ю. Хмельницького, виявився неспроможним ефективно розв'язувати проблеми, що виникали у внутрішній та зовнішній політиці. Допущені прорахунки розколили метаеліту на ворогуючі угруповання, що розпочали міжусобну боротьбу. Громадянська війна, що спалахнула, призвела у 1663 р. до розпаду козацької України на три державних утворення (Лівобережна Гетьманщина, Правобережна Гетьманщина та Запоріжжя). Зміна гетьманів при владі ситуації не рятувала. Посилення втручання Речі Посполитої, Московії та Криму поглиблювала кризу елітотворення. Низький коефіцієнт якісних показників діяльності метаеліти (особливо 1664-1665 рр.) засвідчує посилення тенденції її трансформації у «псевдоеліту» («ерзац-еліту»).

Ключові слова: козацька Україна, елітотворення, метаеліта, «псевдоеліта», козацька старшина, гетьман, угруповання, громадянська війна.

Формування політичної еліти Української держави, яка поставала і функціонувала в роки революції XVII ст., характеризувалася вкрай суперечливими процесами. Саме вони в кінцевому рахунку зашкодили їй завершити своє становлення, залишаючись на рівні метаеліти (від грецького «мєта», що означає проміжне становище, перетворення, зміни тощо) тобто політичної еліти, повноцінного витворення якої не відбулося. Тому елітотворення відзначалося стадіями бурхливих піднесень й різких спадів. З-поміж останніх наймасштабнішою виявилася криза кінця 50-х – першої половини 60-х років, яка не тільки загальмувала його, але й відкинула на